

продовжив справу батька та все своє життя займався племінною справою, розводячи орловських рисаків. Цю породу коней також полюбив ще в дитинстві онук Іллі Олексійовича – Яків, заявивши: „Кінь – це Бог”. Якраз саме він найбільше прославився як передовий кіннозаводчик Росії на початку ХХ століття [19]. Яків Іванович отримав військову освіту, після того як він вийшов у відставку по закінченню російсько-японської війни, активно почав вивчати тваринництво в європейських університетах, особливо приділяючи увагу конярству. В цей же період Бутович починає видавати в Москві журнал, присвячений своїй улюбленій породі коней – орловському рисаку. На початку ХХ століття Москва була центром кінноплемінної справи в державі. Я.І. Бутович приймає рішення перебраться ближче до центру. У 1909 році з цією метою купує маєток Прилепи в Тульській губернії, де починає розширювати та перебудовувати приміщення придбаного кінного заводу. З часом Яків Іванович перевів Касперо-Миколаївський кінний завод з Херсонської губернії до маєтку в Прилепах, пізніше придбав ще декілька заводів та ряд славновзвісних коней, таким чином був сформований потужний генофонд. Благородні тварини з заводу Бутовича отримували золоті медалі на виставках, не раз перемагали в бігах. Його авторитет в питаннях теорії та практики рисистого кіннозаводства став загальноновизнаним. Я.І. Бутович був призначений членом Ради головного управління Державного кіннозаводства, обраний членом правління Всеросійського союзу заводчиків і любителів орловського рисака. Яковом Івановичем чимало було написано про генеалогію коней та орловську породу. Бутовича знали і як творця єдиної унікальної галереї, присвяченої коням, де були зібрані картини та світліни з зображенням коней, бронзові скульптури, книги про коней, яких в бібліотеці було майже три тисячі. Галерея швидко розросталася, і в 1916 році кіннозаводчик збудував спеціальне приміщення для музею з дотриманням правил та вимог до музейних приміщень, що в ті часи було ідеальним для розміщення експозиції. В музеї Бутовичем велась велика наукова робота зі складання системних каталогів художніх творів і книг. Популярність музею була значною. Про нього багато писали, приїжджали побачити унікальне зібрання. Яків Іванович зробив значний внесок у розвиток конярства. Маючи один із найкращих кінних заводів Росії на початку ХХ століття, немало зробив для його збереження за радянських часів.

У минулому немало патріотично налаштованих передових землевласників степової України докладали зусиль та витрачали кошти для збереження і розвитку конярства в регіоні, розводячи як робочу худобу, так і займаючись племінною селекцією. Опрацювання місцевих історичних архівних матеріалів дозволяє більш повно та об'єктивно розкрити внесок відомих кіннозаводчиків Південної України в загальнодержавну справу.

1. Мердер И. К. Исторический очерк русского коневодства и коннозаводства / И. К. Мердер. – СПб., 1897

2. Бертесон В. А. Мигиевское хозяйство В. П. Скаржинского // Записки общества сельского хозяйства южной России. – 1887. – № 6; Скальковский А. А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. А. А. Скальковским / А. А. Скальковский. – СПб., 1865; Линке И. Овцеводство в Южной России / И. Линке.

- СПб., 1882; Гибер-фон-Грайфенфельфельс А. В. Коневодство и кіннозаводство в имениях наследников Фальц-Фейна Таврической губернии Днепровского уезда / А. В. Гибер-фон-Грайфенфельфельс. – Перекоп, 1903.
3. Коптев В. И. Всероссийская конская выставка в Москве в 1866 г. // Конноводство. – 1867. – № 3.
4. Описание Херсонской земской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1890 года: в связи с состоянием главных отраслей хозяйства в Херсонской губернии. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1891.
5. Данилевич Н. В. Барон Фальц-Фейн. Жизнь русского аристократа / Н. В. Данилевич. – М., 2000.
6. Задерейчук А. А. Фальц-Фейны в Таврии / А. А. Задерейчук. – Симферополь: Доля, 2010.
7. Дорошенко О. М. Рід Скаржинських в історії Південної України / О. М. Дорошенко. – Миколаїв, 2011.
8. Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас: Життя. Творчість. Діяльність / В. П. Шкварець. – Миколаїв–Одеса: Ризо-графіка, 2002.
9. Волос О. В. Господарська діяльність Миколи Аркаса – одна з малодосліджених сторін його життя // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Том IV. – Київ, 2005.
10. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1883. – Т. 1. Одесский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
11. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи на 1895 год. – СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1895.
12. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1890. – Т. VI. Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
13. Сацкий А. Аркасовская Христофоровка // Краеведческий альманах. – Миколаїв, 2004. – № 1.
14. Список частных конских заводов в России. – СПб., 1904. – 1277 с.
15. Кантакузены // Энциклопедический словарь. – СПб., 1895. – Т. XIV. Кн. 27.
16. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Ч. II: Хозяйственная статистика Новороссийского края. – Одесса, 1853.
17. Руммель В. В., Голубцов В. В. Родословный сборник русских дворянских фамилий, в двух томах / В. В. Руммель, В. В. Голубцов. – СПб., издание А. С. Суворина, 1886.
18. Опись Касперо-Николаевского рысистого завода Я. И. Бутовича, состоящего при селце Прилепы в 20-ти верстах от г. Тулы: по сведениям на 1 января 1913 г. – М., 1913.
19. Гуревич Д. Яков Іванович Бутович / Д. Гуревич // Наше наследие. – 1997. – № 41.

О. В. Герасименко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ АКТИВІЗАЦІЇ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Одним із найвагоміших чинників, який спонукав селянство Лівобережної України до активних виступів, була земельна проблема, яка на початку ХХ ст. постала для більшості лівобережного селянства дуже гостро. І головною причиною цього стало не масове обезземелення селянства під час реформи 1861 р., а об'єктивні процеси утвердження ринкових відносин у сільському господарстві та ряд інших факторів, на яких ми зупинимося нижче.

Тривалий час в радянській історіографії [1 – 5] панувала думка про суттєве обезземелення селянства під час реформи 1861 р., причому головним чином шляхом „відрізків” селянської землі, які в різних губерніях України становили від 20% до 40% дореформеного селянського землекористування. Саме боротьба за повернення „відрізків” була покладена в основу аграрної програми більшовиків у роки першої буржуазно-демократичної революції та головною причиною широкої участі в ній селянства. Сьогодні такий підхід видається дещо спрощеним, хоча й продовжує зустрічатися серед сучасних дослідників [6, 363].

Автор статті ставить за мету, урахувавши сучасні методологічні засади, раніше маловідомі джерела розкрити соціально-економічні передумови селянського руху на лівобережжі на початку XX ст. Об’єкт вивчення – селянство Лівобережжя на початку XX ст., предмет – передумови суспільно-політичної активності лівобережного селянства на початку XX ст.

У висновках урядової комісії з обстеження стану сільськогосподарського виробництва зазначено, що на відміну від господарства поміщицького „крестьянское хозяйство было обставлено в переходное время гораздо счастливее: оно не только не подвергалось существенному потрясению, но вследствие реформы стало свободно располагать двойными рабочими силами” [7, 6]. Певною мірою правомірність такого висновку царських чиновників підтверджено і доробком І. Ковальченка та Л. Бородкина. „Объективно экономически положение было таково, – зазначають вони, – что наиболее широкой и благоприятной основой для буржуазной аграрной эволюции было крестьянское хозяйство, занимавшее доминирующее положение в сельскохозяйственном производстве. Помещичье же хозяйство не только не обладало надлежащим весом, но и не имело производственно-технического и экономического превосходства над крестьянским хозяйством” [8, 19].

Висновки, зроблені з інтервалом майже у століття, мають одне коріння. Вони ніяким чином не змальовують селянство обдіраним до нитки. Складно погодитися і з тезою про кричуще обезземелення селянства під час реформи 1861 р. Як відомо, за даними радянської історіографії, площа і відсоток відрізаної у селян землі під час реформи складала для Полтавської губ. – понад 300,9 тис. дес. (37,3%), для Харківської губ. – 181,1 тис. дес. (28,3%) і для Чернігівської губ. – 207,8 тис. дес. (21,9%) [2, 282]. Однак обчислені вони були шляхом механічного порівняння даних редакційних комісій і першого земельного перепису 1877 р., про що згадує вже на початку 90-х рр. XX ст. Б. Литвак [9, 166].

І. Ледовська, вирахувала „відрізки” по Чернігівській губ. за даними уставних грамот. Її підрахунки виявилися набагато точнішими за офіційні й склали 125130 дес. або 14,2% дореформеного селянського землекористування [10, 109]. Подібні обрахунки були зроблені також по Харківській та Полтавській губерніях. Вони також виявилися набагато меншими за офіційні й склали відповідно 3% і 5,1% [9, 167–169]. Слід мати на увазі, що на Полтавщині було обстежено дев’ять повітів із 15-ти і в них враховано 83,1% ревських душ, на Харківщині –

приблизно 95% і лише Чернігівська губ. представлена практично повністю. Проте й за таких умов наведені вище дані свідчать про значно менший відсоток відрізків, ніж вважалося до цього.

Слід також мати на увазі й те, що значна частина селян Лівобережної України – 35927 ревських душ [11, 131] свідомо пішла на отримання дарчих наділів, покладаючись на досить вигідні для них умови земельної оренди. Розрахунки В. Шевченка, зроблені на основі даних, наведених статистиком К. Корвін-Піотровським [12, 99 – 124] свідчать, що селяни Чернігівської губернії орендували додатково до наділеної та купленої ними у 1861 – 1881 рр. землі ще 204 тис. дес., разом із якими їх післяреформене землекористування становило понад 963,2 тис. дес., або майже на 80 тис. дес. більше, ніж до реформи [13, 47]. Тобто, відразу після реформи селянське землекористування тривалий час було досить пристойним. Побічно про це свідчать і дані М. Лещенка, який зазначив, що селянських виступів, які були безпосередньо пов’язані із боротьбою за землю у 60 – 70-х рр. XIX ст. було небагато. По трьох лівобережних губерніях таких виступів нараховується всього 44 із 726-ти, які мали місце протягом вказаного періоду, тобто 6,1% [14, 118. Підрахунки наші].

Ситуація різко змінюється з утвердженням нових, ринкових відносин у сільському господарстві та пореформеному селі, яке припадає на початок 80-х рр. XIX ст. [15, 265]. Так, підпорядкування поміщицьких маєтків ринку різко зменшило площу землі, яка раніше здавалася поміщиками в оренду. До того ж останні почали здавати селянам, як правило, ділянки нижчої якості й за більш високу ціну. На це, зокрема, вказували слідчі Київської судової палати, які займалися розслідуванням причин масового селянського руху 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях. „Явище різкого і прогресивного подорожчання землі останнім часом викликало прагнення землевласників, – констатували вони, – усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії, перетворюючи під оранку нерідко й вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі й віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми невідгдних для них умовах” [16, 61]. Така позиція дворянства заводила селян у безвихідь.

За даними „Статистики землевладения 1905 года”, земельний фонд Лівобережної України становив на початку XX ст. близько 13,1 млн. дес. і поділявся на три основні групи: приватні землеволодіння (5326 тис. дес. або 40,7% усього фонду), надільні землі (7188 тис. дес. або 55%) і землі казни, церкви та різних установ (565 тис. дес. або 4,3%) [17 – 19]. Так, майже 41% землі належав приватним юридичним і фізичним особам (дворянам, селянам, міщанам, купцям, козакам та іншим особистим власникам, а також різноманітним громадянам і товариствам), які разом складали усього 8% господарств. По окремим губерніям такі показники становили відповідно у Полтавській губ. – 45% землі й 12,2% всіх господарств; у Харківській губ. – 35,8% і 4,3%; у Чернігівській – 41,6% і 7,2%. Найбільше приватного землеволодіння перебувало в руках дворян – 2,8 млн. дес. або 52,6% усієї приватновласницької землі.

Поряд із дрібномаєтними та середніми дворянськими господарствами, які переважали на Лівобережжі, у регіоні зустрічались і величезні латифундії. За підрахунками А. Авраменка, з наявних на Лівобережній Україні у 1905 р. 1124-х маєтків 515, або 45,8% з них були розміром від 1 до 10 тис. дес. [20, 30]. Іноді зустрічались й більші за розміром володіння. Наприклад, графи Мусіні-Пушкіни мали у Чернігівській та Полтавській губерніях загалом 37,7 тис. дес. землі, графи Клейнміхели у Харківській та Чернігівській губерніях – 41,4 тис. дес., герцоги Мекленбург-Стреліцькі в Полтавській губ. – майже 57 тис. дес. [21, 61 – 70].

Друга за площею земельна власність після дворянства належала селянам-власникам – 1 млн. дес. або 18% усієї приватновласницької землі. Купцям і почесним громадянам належало 405 тис. дес. (7,6%), міщанам – 264 тис. дес. (5%), духовенству – понад 70 тис. дес. (1,3%). Решта, 787 тис. дес. (15,5%), перебувала у власності юридичних осіб або колективних приватних власників. Господарства колишніх поміщицьких, державних та удільних селян, які склали 92% всіх господарств Лівобережної України, мали у своєму розпорядженні 7,2 млн. дес. надільної землі або 55% усього земельного фонду Лівобережної України. Серед них заможні господарства, які мали понад 10 дес. наділу на двір (165011 або 14% всіх господарств з надільним землеволодінням) мали у своєму розпорядженні 2,1 млн. дес. або 29,2% всіх надільних земель із середнім розміром наділу 12,6 дес. на двір. Середні господарства з розміром наділу 7–10 дес. (279724 або 24%) мали у своєму користуванні понад 2,2 млн. дес. або 31,1% всієї надільної землі з середнім розміром господарства 8,0 дес. на двір. Решту становило бідніше селянство з наділами менше 7 дес. на двір (728907 або 62%), які користувалися надільною землею площею понад 2,8 млн. дес. (39,7%) і мали в середньому по 3,9 дес. на двір [22, 72]. Саме ця категорія найбіднішого селянства і була головним вибуховим матеріалом під час масових селянських виступів на початку ХХ ст., в яких на першому плані була боротьба за землю.

Іншим важливим чинником, який спонукав селянські маси до активних виступів на початку ХХ ст., було збереження залишків кріпосництва і поміщицького гніту на їх основі. Найдошкульнішими в цьому відношенні для селянства були відробітки, схарактеризовані свого часу В. Леніним як панщина, прилаштована до умов капіталістичного розвитку [23, 178]. За численними архівними документами та іншими джерелами, найпоширенішими були відробітки за землею, орендовану селянами у поміщиків. На Лівобережжі оренда землі набула досить значного поширення. За даними на 1901 р., орендний фонд складав тут 1329 тис. дес., що становило 40,1% такого на Україні [24, 200–201]. Найбільшого розвитку оренда землі селянами набула в кінці ХІХ ст. У цей період поміщики Чернігівської губернії повністю здавали в оренду – 60-70% своїх маєтків [25, 299], у Харківській губернії – понад 50% [26, 74]. У Полтавській губернії привілейовані стани, тобто переважно дворяни, в 1900 р. здавали в оренду 37,9% всієї належної їм орної землі, а в 1910 – 41,1% [27, 61].

Сільська біднота, якій не було іншого виходу, як лізти в петлю поміщицької чи куркульської кабали, змушена була орендувати поміщицьку землю на

тяжких умовах. За нашими підрахунками, зробленими на основі земсько-подвірного перепису Полтавської губернії 1900 р., 45,8% всіх селянських дворів орендували поміщицьку землю. Але оренда не могла врятувати селян від хронічного малоземелля, бо часто орендного фонду не вистачало для всіх бажаючих. Крім того, не всім селянам вона була доступною, оскільки орендні ціни були високими і зростали із року в рік. В Чернігівській губернії, наприклад, орендна плата за одну десятину землі в 1905 р. становила 133,4% чистого прибутку, в Полтавській губернії – 110,8% [28, 57]. Не маючи таких грошей, селянська біднота вдавалася до найбільш кабальних форм оренди: відробіткової та здольщини, – при яких орендар сплачує орендну плату поміщику частиною свого врожаю. Наприклад, у Полтавській губернії небагато економії здавали землю в оренду за гроші. В більшості випадків існувала оренда за відробітки. Умови такої оренди були для селянства надзвичайно обтяжливими. Наприклад, жителі с. Ковалівки Полтавського повіту і губернії, яка у 1902 р. стала одним із осередків масового селянського руху, за одну десятину орендованої у поміщика землі мусили збирати врожай з трьох десятин поміщицького поля, до того ж за першою вимогою господаря [22, 74]. За угодою селяни мали право збирати власний врожай тільки після закінчення відробітків на поміщицькому полі. У зв'язку з тим, що поміщики вибирали для збирання врожаю найоптимальніший період, то селянський хліб в цей час перестигав і осипався. За невиконання відробітки поміщик накладав на селян штраф у розмірі 15 руб. за десятину орендованої землі або встановлював додатковий обсяг відробітків [22, 74]. Подібні умови відробіткової оренди мали місце й в інших селах Полтавського повіту: Парасковіївці [30, 61], Смородищині [31, 15 зв.], Стапанівці [32, 111] та багатьох інших. Як пережиток кріпосницької епохи відробітки продовжували існувати не тільки за оренду землі, але й за користування луками, лісом, водоймищами, за позичений у поміщика хліб, зерно на посів, гроші тощо. Все це вкрай важким тягарем лягало на плечі селянства.

Суттєвою причиною масового невдоволення селянських мас на початку ХХ ст. залишалося виконання ними на користь поміщиків і держави численних натуральних та грошових повинностей. Найбільш відчутними серед них залишалися викупні платежі. Через хронічну платіжну неспроможність селяни з року в рік недоплачували 10–20% і більше відсотків визначеної річної суми платежу, що призводило до росту недосплат у величезних розмірах. Зокрема, у Мглинському повіті Чернігівської губернії на початок 80-х рр. ХІХ ст. недосплати становили 374% річного окладу, а у Суразькому повіті тієї ж губернії – аж 611% [11, 110, 124].

Неспроможність селян сплачувати грабіжницький викуп змусила царський уряд скоротити викупні платежі, що було зроблено у 1883 р. Проте і після цього заборгованість селян за викупними платежами продовжувала залишатися високою. Наприклад, у 1902 р. для селян с. Парасковіївки Полтавського повіту тієї ж губернії вона сягала 800 руб. грошової та 500 пудів хлібної недосплати [30, 61]. До того ж селяни часто платили за землю, якою на ділі користувалися поміщики, хоча вона й вважалася власністю селян. Такі випадки були відомі у селах Харківського повіту

тієї ж губернії [32, 44]. Все це лише погіршувало і без того скрутне соціально-економічне становище селян, підриваючи економіку їхніх господарств.

Окрім грошових виплат селяни Лівобережної України мусли виконувати також численні натуральні повинності: шляхову, гужову та інші. Так, наприклад, тільки в 1901 р. в одній Харківській губернії шляхову повинність виконували у Зміївському повіті 5950 піших і 4279 кінних селян, у Богодухівському – відповідно 5301 і 2186 селян [33, 345]. У селі Володьковій Дівичі Ніжинського повіту Чернігівської губернії, яке у 1903 – 1904 рр. стало ареною активних селянських виступів, селяни мусли надавати коней та підводи для поетапного руху арештантів [34, 49]. Це також підривало економіку селянських господарств, ставило у вкрай скрутне становище їхніх господарів. Подібна ситуація мала місце і в інших районах Лівобережної України.

Намагаючись хоч якимось чином підтримати власні господарства і родини, багато селян мусли шукати додаткових заробітків. За підрахунками М. Лещенка, потребу в них відчували на Лівобережжі понад 3,1 млн. селян [35, 33]. Основними районами відходу сільськогосподарських робітників були: український Південь, Кубань, Донбас, Ставропільщина. Умови праці відхідників були тяжкими. Працювати доводилося по 15 – 18 годин на добу, а умови життя були надзвичайно складними. Наприклад, у Херсонській губернії заробітчани жили в степу просто неба [36, 11]. Таке ж становище спостерігалось і у Катеринославській та інших губерніях. За свою працю заробітчани отримали мізерну плату, привозячи додому іноді по 15 – 30 руб. [36, 1 – 4], які аж ніяк не рятували їхні родини від хронічної злиденності. Не допомагали їй спроби масових переселень, часто самовільних, на свій страх і ризик до Сибіру, на Урал, Кавказ тощо. Багато таких переселенців розпродавали власне майно і таким чином збирали кошти на переселення. Однак значна частина їх або гинула на місці поселення, або, не влаштувавшись там, вкрай розорена мусила повертатися назад, поповнюючи ряди сільського пролетаріату, потенційно стаючи соціальною базою майбутніх селянських рухів.

Страшні часи наступали для селян у неврожайні роки, коли хліба збиралося мало, а додаткову роботу знайти було важко. Недорід у Російській імперії був явищем звичайним, який повторювався зазвичай з інтервалом у 3 – 4 роки. Тяжкими були наслідки неврожаю 1901 р. на Лівобережжі. В одному тільки Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії сараною було знищено понад 6 тис. дес. посівів, що становило 39% посівної площі повіту [37, 55]. У доповідній записці помічника прокурора Полтавського окружного суду О. Хаєцького зазначено, що в Полтавській губернії „завдяки недороду 1901 р. вже взимку у селян не було хліба, картопля в цьому році зовсім не вродила, а до весни повністю вичерпалась і наявні у селян кормові засоби для худоби” [38, 3]. Взимку селяни змушені були варити для себе кору дерев, пекти хліб із обмішок для худоби, аби не померти від голоду. „Якби ти їв такий хліб, як їмо ми й наші діти, – скаже пізніше Костянтиноградському повітовому справнику один із учасників полтавсько-харківського повстання селян у 1902 р., – то сам би пішов хліб відбирати у тих, у кого

його багато” [39, 125]. Саме загроза голодної смерті й стала однією із основних причин масового вибуху народного гніву навесні 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях.

Недостатнє харчування було однією з головних причин масових захворювань серед сільського населення. Особливо страждали від цього діти селян, серед яких постійно поширювались епідемії кору, кашлюку, тифу, віспи тощо. За даними Харківського статистичного комітету, тільки в Сумському повіті Харківської губернії протягом 1891 – 1900 рр. від різних захворювань і голоду померло не менше 58 тис. осіб, серед яких 40 тис. становили діти і підлітки віком до 15 років [40, 51 – 64. Підрахунки наші]. Крім вищезгаданих причин, масові захворювання серед селян були викликані їхніми жахливими житловими умовами. Чернігівський статист О. Русов так описав типове селянське житло: „Оскільки зимових віконць у хатах немає, то біля скла завжди багато намерзає льоду, який розтає і стікає на підлогу. Остання мокра також і від снігу, нанесеного з двору: запах гнилія та сирості, що походить внаслідок цих причин, а також і від того, що стіни взимку промерзають, духота і нечистота повітря – ось ті особливості хати, які породжують дифтерит та інші хвороби” [41, 151–152].

На становищі селянства негативно позначилися численні зловживання з боку місцевого начальства, яке мало практично необмежену владу на місцях. Зокрема, після запровадження закону про інститут земських начальників від 12 липня 1889 р., жодне рішення сільського сходу не могло вже бути прийнятим без відома і згоди останніх [42, 69]. Наділені необмеженою владою представники місцевої влади безсоромно зловживали своїм становищем. Так, у селах Заріжне, Береки, Олексіївці, Новландрівці, Мохначах та Скрипаях Харківського повіту волосним начальством протягом 1879 – 1887 рр. було витрачено на власні потреби не менше 14,2 тис. руб., а покриття розтрат відбувалося за рахунок збільшення недосплат із селян цих сіл [43, 2]. Відомо чимало випадків, коли місцеві начальники систематично займалися хабарництвом, беручи із селян по 10, 20 і більше рублів [44, 1]. Отже, безправним, задавленим злидними селянам ніде було шукати захисту і порятунку, як окрім звертатися до Бога або підніматися на боротьбу із своїми гнобителями.

Таким чином, соціально-економічне становище селянства було, як бачимо, надзвичайно тяжким. Початок XX ст. характеризувався загостренням економічних та соціальних суперечностей в Україні, які в умовах економічної і політичної кризи ускладнювали суспільне життя, посилюючи невдоволення і серед селянства. Хоча кріпаччина була скасована, сільські громади й далі продовжували нести відповідальність за виплату податків на управління селом. Кріпосницькі пережитки, насамперед дворянське землеволодіння, було джерелом застою, рутини продуктивних сил і кабальної залежності селян від поміщиків, які часто господарства на своїх землях не вели, а здавали їх в оренду, за відробітки. Селянство України продовжувало терпіти численні утиски і зловживання з боку місцевої адміністрації та імперської влади. Неймовірно зростали податки, бракувало землі, щоб забезпечити найскромніший прожиток. Ціни на землю були настільки високими, що набагато перевищували її справжню вартість. Як

наслідок всього вищесказаного, відбувався процес руйнації селянства. Гостре малоземелля, низький рівень обробітку землі, рутинне ведення господарства, часті неврожаї – все це вело до хронічного голодування більшості селян, було причиною масових захворювань і смертності серед сільського населення. Соціальна скрута примушувала селян шукати вихід із ситуації, що склалася. До того ж активне зростання чисельності населення вимагало нового земельного простору, пошуку, де подіти себе і сім'ю. Існування поміщицького землеволодіння та інших пережитків кріпосного права при небагатому зубожінні і розоренні селянської бідноти пояснюють нам глибоке коріння причин, які спонукали селян до боротьби за землю і волю.

1. Олійник Л. І. Селянський рух на Чернігівщині у 1905–1907 рр. – К., 1959.
2. Леценко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX ст.). – К., 1959.
3. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1959.
4. Отмена крепостного права на Украине: [Сборник док. и материалов / Ред. кол. А. В. Барабой, Н. Н. Леценко]. – К., 1961.
5. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г.: [Сб. документов] / Под ред. А. Г. Слюсарского. – Харьков, 1961.
6. Історія українського селянства: [Нариси у 2-х томах] / Редакційна рада: В. М. Литвин (голова) та ін. – К., 2006. – Т. 1. – 2006.
7. Доклад Высочайше учрежденной комиссии для исследования настоящего положения сельского хозяйства и промышленности в России. – СПб., 1873.
8. Ковальченко И. Д., Бородкин Л. И. Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России: (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века: Материалы советско-американских симпозиумов. – М., 1991.
9. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991.
10. Ледовская И. В. К историографии крестьянской реформы 1861 г. в губерниях Левобережной Украины (Вопрос о характере изменений надельного землепользования крестьян Черниговской губернии по данным уставных грамот) // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). – Кишинёв, 1978.
11. Бурдина О. Н. Крестьяне – дарственники в России: 1861 – 1907 гг. – М., 1996.
12. Корвин-Пиотровский К. В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887.
13. Шевченко В. М. Землеволодіння та землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історичного та географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. II. – Чернігів, 1993.
14. Леценко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970.
15. Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе 1861 – 1880 гг. – М., 1978.
16. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДАК України). – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 129.
17. Статистика землевладения 1905 г. – Вип. 33. – Харьковская губ. – СПб, 1906.
18. Статистика землевладения 1905 г. – Вип. 48. – Полтавская губ. – СПб, 1906.
19. Статистика землевладения 1905 г. – Вип. 47. – Черниговская губ. – СПб, 1906.
20. Авраменко А. М. Дворянское землевладение на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. //

Вестник Харьковского университета. – №238: История и культура досоциалистических формаций. – Харьков, 1983.

21. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – нач. XX ст. – М., 1971.
22. Шевченко В. М. Становище селянства Левобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1982. – №9.
23. Ленин В. Развитие капитализма в России // Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. – Т. 3. – М., 1971.
24. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века. – М., 1961.
25. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX столітті. – К., 1972.
26. Історія Української РСР: У 8-ми т. – 10-ти кн. – Т. 4. – К., 1978.
27. Изменения в хозяйственной жизни Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. – Полтава, 1915.
28. Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – №11.
29. ЦДАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 137.
30. ЦДАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 134.
31. ЦДАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 156.
32. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 12.
33. Російський державний історичний архів у м. Москві (далі РДІА). – Ф. 1263. – Оп. 2. – Спр. 5619.
34. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі Відділ ДАЧО в м. Ніжині). – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 1344.
35. Леценко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956.
36. РДА. – Ф. 1290. – Оп. 6. – Спр. 414.
37. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 52.
38. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 12.
39. Цызерев И. Предверие аграрной революции 1905 года: Опыт характеристики аграрного движения 1902 г. // Архив истории труда в России. – Кн. 9. – Пг., 1923.
40. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 148-а.
41. Русов А. А. Описание Черниговской губернии. – Т. 2. – Чернигов, 1898.
42. Никонов С. П. Крестьянский правопорядок и его желательное будущее. – Харьков, 1906.
43. ДАХО. – Ф. Р-16. – Оп. 1. – Спр. 9262.
44. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 809.

М. М. Грабар

ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ МАЄТКАМИ КАРЛА ЛЯНЦКОРОНСЬКОГО У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В II ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Одним із основних чинників успішного проведення аграрних реформ є забезпечення сільського господарства професійними кадрами. Існує неабиякий досвід минулого щодо організації управлінського апарату, який ми можемо розглянути на прикладі великого поміщицького аграрного господарства Східної Галичини в другій половині XIX – на початку XX ст.

Окрім аспекти стосовно становища офіціалістів, їхньої винагороди висвітлено польськими істориками та статистами кінця XIX – початку XX ст. Ф. Буяком [1], К. Гемпелем [2]. Питанню організації управління